

VERGİ AHLÂKININ SOSYAL VE KÜLTÜREL BELİRLEYENLERİ

SOCIAL AND CULTURAL DETERMINANTS OF TAX MORALE

Prof.Dr.Mehmet TOSUNER*
Dr.İhsan Cemil DEMİR**

ÖZET

Vergilemeden beklenen başarıya ulaşmada cezai müeyyideler kadar, toplumsal vergi ahlâkı da önemlidir. Vergi kaçakçılığının asgari ölçülerde görüldüğü toplumlarda cezalardan ziyade, toplumsal vergi kültürü ve vergi ahlâkının vergi karşısında yapılan hileleri azalttığı görülmektedir. Vergileme ekonomik özelliklerinin yanı sıra, sosyal ve kültürel özellikleri de bulunan bir olaydır. Bu çalışmada, vergileme açısından son derece önemli olan vergi ahlâkını belirleyen sosyal ve kültürel faktörler incelenmiştir. Konuyla ilgili ampirik çalışmalardan örneklerle, vergileme açısından ihmal edilen bir konu ilgililerin dikkatine sunulmuştur.

ABSTRACT

Social tax morale is as important as penal sanctions for gain to accepted accomplishment on taxation. Social tax culture and tax morale have more important effect to decrease the cheatings on tax rather than penalties in societies which have less tax evasion. Taxation is a phenomenon which has also social and cultural characteristics together with economic characteristics. In this paper, the social and cultural determinants of tax morale which are very important on taxation have been investigated. The subject which is omitted on taxation has been presented to concerned persons with examples from empirical studies which deal with this subject.

Vergi ahlâkı, vergi uyumu, vergi kaçakçılığı, vergilemenin sosyal yönü
Tax morale, tax compliance, tax evasion, social part of taxation

* Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü

** Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü

1. GİRİŞ

Bilindiği gibi, insan tek başına bir birey değil, daima bir toplum içinde yaşayan ve yaşadığı toplumla ilişki içinde olan bir varlıktır. Ahlâk ise, insanlar arasındaki iyi ilişkilerin gelişmesini ve yürütülmesini sağlayan bir sistemdir. Bu bakımdan, tek taraflı ahlâk veya tek başına ahlâktan söz etmek mümkün değildir (Güngör, 2000; 84). Ahlâk, toplumun sosyal ve kültürel motiflerine büyük ölçüde bağlı olarak şekillendiği için, bireysel ve toplumsal ahlâkın oluşumunda sosyal ve kültürel etkilerin mutlaka dikkate alınması gerekmektedir.

Vergi ahlâkı açısından da durum aynıdır. Her ne kadar ekonomik öğeler içerse de, bireyin vergi ahlâkının oluşumunda toplumdaki sosyal ve kültürel değerlerin rolü çok önemlidir. Ahlâkın sosyal ve kültürel içeriğinin önemi, vergi ahlâkı açısından da geçerlidir. Toplumsal ilişkilerin pozitif yönde gelişimini ve sürdürülmesini konu edinen ahlâk olgusu, aynı zamanda bireyleri bu pozitifliğe zorlayıcı yaptırımları da içermektedir. Verginin gereğine inanmış ve yasal zorunluluklarını eksiksiz olarak yerine getiren bireylerin, toplumdaki diğer bireyler üzerinde önemli bir baskı unsuru oluşturduğu bir gerçektir. Devlet çatısı altında yaşamının bir takım sorumlulukları ile donanımlı bireylerin çoğalmasında, sosyal ve kültürel faktörlerin rolü çok daha önem kazanmaktadır.

Vergi kaçakçılığı ekonomistler tarafından ekonomik ve teknik bir sorun olarak görülmekte, buna karşın pür sosyal bilimciler (sosyolog ve psikologlar) tarafından ise sosyal bir sorun olarak kabul edilmektedir. Sosyal bilimcilere göre vergi ahlâkı, birçok sosyal ve kültürel faktörden etkilenen bir fenomendir. Bunlardan vatandaşlık bağı ile bağlı olunan devletin yönetim şekli, devletin ve siyasal iktidarların bireysel ve toplumsal olarak kabulü ve güven derecesi, milli ve manevi duygular, ülkedeki demokrasi ve vergi kültürü gibi birçok sosyal ve kültürel faktör vergi ahlâkının oluşumunda, gelişiminde ve sürdürülmesinde önemli ölçüde etken kabul edilmektedir.

2. DEVLETE BAĞLILIK VE VATANDAŞLIK BİLİNCİ

Vergileme devlet ile vatandaşlar arasındaki ekonomik ilişkiye dayalı olduğuna göre, vergilerin meşruiyeti de büyük ölçüde devlete bağlılık, güven ve bunların sonucunda oluşacak vatandaşlık bilincine bağlı olacaktır. Mükelleflerin vergi ödeme açısından gösterecekleri gönüllü davranışları, çatısı altında yaşadıkları devlete içten bağlılıkları ile doğru orantılıdır. Devlete bağlılık, güven ve vatandaşlık bilinci gibi normlar, aynı zamanda ülkedeki sosyal sermayenin de önemli enstrümanları arasında sayılmaktadır (Torgler, 2004; 3).

Devlet soyut bir kavram olup, vatandaşlar tarafından da soyut olarak algılanmaktadır. Ancak devletle ilgili değerlendirmeler somut olaylara istinaden yapılmaktadır. Dolayısı ile vatandaşların devlete olan bağlılık düzeyleri, devletin devlet olma özelliklerini taşıması ve yerine getirmek zorunda olduğu görevleri yerine getirme düzeyine göre şekillenmektedir

(Şenyüz, 1995; 37). Vergi mükellefleri açısından bakıldığında ise, mükellefler vergi ödedikleri otoritenin her zaman ve her şartta kendilerini koruyan, kollayan, refah içinde yaşamaları için çabalayan ve varlığını vatandaşlarının varlığına borçlu sayan bir varlık olarak görmek isterler. Bu isteğin karşılanma derecesi, vergi karşısındaki içsel motivasyonun da belirleyicisi olacaktır.

Mükelleflerin vergi ahlâkının oluşumunda önemli belirleyenlerden birisi, mevcut siyasi ve yasal sisteme olan güven duygusudur. İyi organize edilmiş ve vatandaşın tercihlerine ve beklentilerine uyumlu kurumsal faktörler, ülkedeki sosyal sermaye ortamına pozitif katkı yapacaktır. Bu katkının vergi açısından en önemli sonucu ise, vergi ahlâkını artırıcı etkiye bulunmasıdır (Torgler ve Schneider, 2005; 9). Nitekim Scholz ve Lubell (1998) tarafından ABD’de, Bergman (2001) tarafından Arjantin’de ve Torgler ve Schneider (2005) tarafından Avusturya’da yapılan çalışmalarda, devlete ve kurumlarına güvenenlerin vergi ahlâk düzeyi, güven duygusu içinde olmayanlara göre oldukça yüksek bulunmuştur.

Torgler (2003)’e göre, vergi ahlâkı açısından mükellefler dört tipe ayrılır:

- 1- Sosyal Mükellef (Social Taxpayer),
- 2- İçten Mükellef (Intrinsic Taxpayer),
- 3- Gönüllü Mükellef (Honest Taxpayer),
- 4- Vergi Kaçakçısı (Tax Evader).

Sosyal mükellef, sosyal normlardan etkilenen, yakalanma korkusu ve utanç duygusu içinde olan mükelleftir. Vergi ödeme isteği büyük ölçüde diğer mükelleflerin vergi ödeme durumlarına bağlıdır. Eşitlik algısı ödeme isteğini, eşitsizlik algısı ise ödememe isteğini arttırmaktadır.

İçten mükellef, her hangi bir zorlamaya bağlı olmaksızın vergisini ödeyen, vergi karşısında içsel motivasyonu yüksek, buna karşın kurumsal faktörler karşısında oldukça hassas mükelleftir. Vergi ödeme davranışları, diğer mükelleflere ve kamusal hizmetlere bağlı olmamakla beraber, devlet ve vergi yönetiminin davranışlarından büyük ölçüde etkilenmekte ve sahip olduğu kurumsal duruma göre pozisyon alabilmektedir.

Gönüllü mükellef, her durum ve şartta vergisini ödeyen mükelleftir. Hiçbir durumda vergi kaçırma yolları aramaz, vergi politikalarından, oranlarından, denetim sıklığından vb. durumlardan etkilenmez. Vergi ahlâkı en yüksek mükelleftir.

Vergi kaçakçısı ise, vergi ahlâkı en düşük olan mükelleftir. Her durum ve şartta vergi kaçırma yollarını arar. Ekonomik açıdan, tipik rasyonel bireydir.

Ülkedeki toplam vergi ahlâkı açısından, yukarıda belirtilen mükellef tiplerinden içten ve gönüllü mükelleflerin sayısının artması son derece önemlidir. Bu artışın sağlanmasında en etken faktör ise devlete ve kurumlarına olan güvenin, bağlılığın ve vatandaşlık bilincinin artırılmasıdır.

Cullis ve Lewis (1997)'e göre, vergi karşısında mükellefin gösterdiği davranış tamamen bireysel bir seçime dayalı değildir. Mükellefin vergi bakımından davranışını, yani ahlâki durumunu belirleyen birçok sosyal ve kültürel faktör bulunmakla beraber, çatısı altında yaşanan devlete ve kurumlarına duyulan güven ile vatandaşlık bilinci bu faktörlerin başında gelmektedir. Vergi ahlâki bu yönüyle ekonomik olmaktan ziyade, sosyal bir norm olarak kabul edilmelidir. Benzer bir şekilde Wenzel (2004) tarafından Avustralya'da yapılan çalışmada da, devlete güven ve vatandaşlık bilinci gibi sosyal normlar ile vergi ahlâki ilişkisi test edilmiş ve 0,01 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

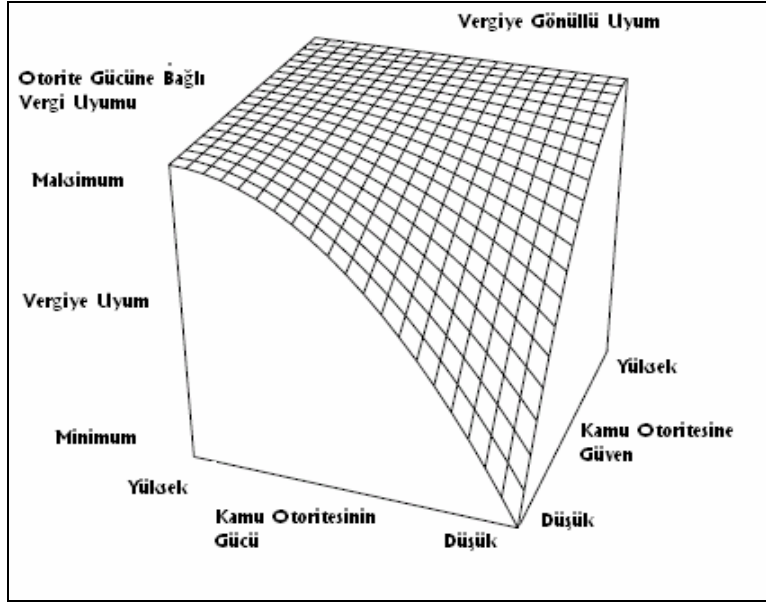
Vergi ahlâki ile devlete güven ve vatandaşlık bilinci arasındaki ilişkiyi belirleyen en önemli bulgular, dağılan Sovyetler Birliği'nden doğan ülkeler (geçiş ekonomileri) ile gelişmiş ülkelerin mukayesesini içeren çalışmalarda elde edilmiştir. Gelişmiş ülkelerde devlete olan güven ve vatandaşlık bilincinin gelişmekte olan veya geçiş ekonomisi olarak kabul edilen ülkelere göre daha yerleşik ve güçlü olması nedeniyle, gelişmiş ülkelerdeki vergi ahlâki düzeyi diğer ülkelere göre daha yüksektir (Torgler, 2004; 20-21).

Kısaca özetlemek gerekirse, devlete olan bağlılık, devlete ve kurumlarına güven ve vatandaşlık bilinci arttıkça vergiye karşı tahammül de artacak, bu da vergi ahlâkını arttıracaktır. Tersine, meşruiyeti kabul edilmeyen devlet ve güven vermeyen kurumlarının varlığı durumunda vergi ahlâki azalacaktır. Ülkedeki aydınlar açısından dahi söz konusu olabilecek bu durum, sadece vergi ahlâki bakımından değil, devletin bekası bakımından da tehlikeli sonuçlar içerebilmektedir (Ünsal, 1987; 50).

Şöyle ki, Vihonto (2003)'ya göre vergi karşısında takınılacak bir manifesto, devlet karşısında bir manifesto anlamına gelmekte olup, çok tehlikelidir ve devlet bir an önce bu manifestoyu gönüllü kabule çevirmelidir. Aslında devletin elinde bu gönüllülüğü sağlayacak çok güçlü enstrümanlar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, mükelleflere "*ekonomik hayatlarının devamı için devletin güçlü yapısının devam etmesi gerektiği*" düşüncesinin anlatılmasıdır. Çünkü devlet var olmadığı sürece, mükelleflerin ekonomik yaşamlarının var olması da mümkün olmayacaktır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, devlete bağlılık, güven ve vatandaşlık bilincinin oluşturulmasında kamu otoritelerine önemli görevler düşmektedir. Otoritenin oluşturacağı güven ortamı ve vergi uyumu için oluşturacağı ekonomik ve sosyal kurumlar, vergiye gönüllü uyumu yani vergi ahlâkını artırıcı etkiye sahiptir. Bunun yanında otoritenin gücü ile de zora dayalı bir vergi uyumu oluşturmak mümkündür (Kirchler ve Diğerleri, 2007; 3). Bu faktörleri bir grafikte birleştirecek olursak, aşağıda görüldüğü gibi çok yönlü ve karmaşık bir yapı ortaya çıkmaktadır.

Şekil 1: Vergi Uyumunu ve Kamu Otoritesi İlişkisi

Kaynak: Kirchler ve Diğerleri, 2007; 3

Şekil 1’de görüldüğü gibi, zora dayalı yöntemlerle oluşturulan vergi uyumu ve vergiye gönüllü uyumun, yani vergi ahlâkının, en düşük oldukları durum, hem kamusal otoritenin hem de kamusal otoriteye güvenin en zayıf olduğu durumdur. Kamu otoritesinin gücü arttıkça, buna bağlı olarak vergi uyumuna zorlayıcı etkenler de artmakta ve vergiye uyum artmaktadır. Ancak kamu otoritesinin ve zorlayıcı gücün artması, vergiye gönüllü uyumun artırılması için tek başına yeterli değildir. Vergiye gönüllü uyumun yani vergi ahlâkının maksimum düzeye çıkarılabilmesi için kamu otorite gücünün yanı sıra, belki ondan daha öncelikli bir şekilde, kamu otoritesine yani devlete güvenin artırılması gerekmektedir. Vergiye gönüllü uyumun ve vergi ahlâkının maksimum olduğu durum, hem kamu otoritesinin ve buna bağlı olarak uygulanan zorlayıcı araçların, hem de kamu otoritesine yani devlete güvenin maksimum olduğu durumdur.

3. SİYASAL İKTİDARIN KABULÜ

İktidar, devlet yapılanması içinde siyasal otorite şeklinde yer alan hukuki bir organdır. Parlamenter demokrasiyi benimsemiş ülkelerde iktidarın oluşumu siyasi partilere dayanmaktadır (Şenyüz, 1995; 39). Siyasal partiler, seçmene sundukları programlar ile iktidara geldiklerinde uygulayacakları politikaların oylanmasını sağlarlar. Seçime katılan bir partinin iktidara getirilmesi, o partinin açıkladığı programın kabul edildiği ve toplum

tarafından benimsendiği anlamına gelmektedir. En azından, parlamenter demokrasilerde kabul edilen normatif durum bu şekildedir.

Kuşkusuz, siyasal iktidarların aldıkları kararların bir kısmı vergilere ve kamu harcamalarına yöneliktir. İktidardaki siyasal otoriteye oy vermiş olan vergi mükelleflerinin vergisel kararlara uyumu, oy vermemiş olanlara nazaran daha kolaydır. Çünkü psikolojik açıdan, desteklenen siyasal partinin programlarını savunmak doğal bir sonuçtur. Aynı şekilde, iktidardaki siyasal partiyi desteklemeyen mükellefler, muhalefet partilerinin de yönlendirmesi ile hükümetin mali kararlarına karşı çıkma eğiliminde olurlar. Bu nedenle, vergi karşısında gösterilecek davranışın şiddetini belirlemesi açısından siyasal iktidarın kabulü önem arz etmektedir.

Siyasal iktidar-mükellef ilişkilerini belirlemede genel kabul gören kriterlerden birisi, ülkedeki politik kültürdür. Gerek politikacıların davranışlarına verdiği yön, gerekse yönetilen kitlelerin politik sisteme yönelik davranışlarını belirlemesi açısından üzerinde durulması gereken bir husustur. Politik arenadaki bu çift yönlü ilişki, oylama süreci, kanun, yönetmelik ve vergi koyma şeklinde olduğu kadar, kamusal hizmetlerin arzıyla da devam eden bir yapıya sahiptir. Söz konusu politik süreç içindeki gelişmeler, ülkedeki resmi kurallara ne derece saygı gösterileceğine dair atmosfer ile birbirini destekleyen ve kontrol eden bir zincir oluşturmaktadır (Tunçer, 2002; 78). Böylece, zincirin herhangi bir halkasında meydana gelebilecek bir olumsuzluk, toplam vergi ahlâkına da yansımaktadır. Siyasal iktidarın seçim sürecinde desteklenme düzeyi kadar, seçim sonrası sürdürülen maliye politikalarının da seçmenler tarafından sürekli bir biçimde desteklenmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra, toplanan vergilerin kamusal hizmete dönüşümü sırasında da verimlilik ve etkinliğe dikkat etmek, aynı zamanda bürokratik süreçte de savurganlığın önüne geçmek gerekmektedir (Myles, 2000; 53).

Vergi ahlâkı ile politika arasındaki ilişkiyi belirleyen önemli bir husus, seçmenlerin siyasal sürece katılım düzeyidir. Torgler (2003), politik katılımçılık ve vergi ahlâkı arasında güçlü bir korelasyon olduğunu iddia etmektedir. Vatandaşların politik sürece katılımları arttıkça, ülkedeki toplam vergi ahlâkı da artmaktadır. Aynı şekilde vatandaşların iktidardaki siyasal otoriteyi destekleme oranı arttıkça da toplam vergi ahlâkı artış göstermektedir. Bu iddialar, ampirik sonuçlarla da doğrulanmaktadır (Bkz. Torgler, 2003; 213).

Slemrod (2002)'a göre, siyasal iktidarın kabulü devlete güveni arttırmakta, devlete güven arttıkça vatandaşlar ile devlet arasında sanki doğal bir sosyal sözleşme oluşmaktadır. Bu sosyal sözleşme, ülkedeki sosyal sermaye birikimine önemli katkılar yapmaktadır. Vergisel düzenlemelerin vatandaş tarafından daha kolay kabulü ile devam eden bu süreç, vergi maliyetlerini düşürmekte ve hükümetleri vergi yükünü azaltmaya yönlendirmektedir. Bir merdivenin basamakları gibi birbirini takip eden ve destekleyen bu yapı, ülkedeki toplam vergi ahlâkına son derece önemli pozitif katkılar sağlamaktadır.

Siyasal iktidar-vergi ahlâkı ilişkisi sadece seçim süreci ile sınırlı değildir. Seçim sürecinde desteklenen siyasal iktidarın vergilerle ilgili kararlarının, oy veren mükellefler tarafından destekleneceği kabul edilmekle beraber, bunun iktidar süresince devam edeceğini iddia etmek pek doğru değildir. Mükellefler, destekledikleri siyasal iktidarın vergisel düzenlemelerini kendi objektif ve subjektif vergi yükü sınırlarına kadar devam ettirirler. Siyasal iktidarın vergisel düzenlemeleri mükelleflerin kabul edebileceği düzeyleri aştığında, mükellefler siyasal iktidardan desteklerini çekebilecekleri gibi, vergi karşısında da ahlâksız kabul edilen davranışlara yönelebilecektir. Bu durumdan, seçmenlerin büyük bir çoğunluğu tarafından desteklenen siyasal iktidarların toplam vergi ahlâkına pozitif katkı yapacakları, ancak elde edilen bu gücün sınırsız olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Yani, seçmenlerin büyük bir çoğunluğunun desteğine mazhar olmuş bir siyasi otorite, ülkedeki vergi ahlâkını yükseltmek istiyorsa, maliye politikalarını belirlerken finansal durumu dikkate aldığı kadar, vergi ödeyen vatandaşların beklentilerini de dikkate almak zorundadır.

Siyasal iktidar-vergi ahlâkı ilişkisinde en önemli belirleyenlerden birisi de mükelleflerin katlanmak zorunda kaldıkları vergi yüküdür. Siyasal iktidarların seçim kaygısıyla kamu harcamalarını manipüle etmeleri, vergileri manipüle etmelerine göre daha kolaydır. Ancak, vergilerin bu yönde manipüle edilemeyeceği anlamına gelmemelidir. Vergisel manipülasyonlar genellikle vergi yüküne ilişkin olmaktadır. İktidarların vergi yüküne ilişkin düzenlemeleri, yeni vergiler koymak, var olan vergileri kaldırmak, vergi oranlarını arttırmak veya azaltmak, istisna ve muafiyet miktarlarını veya kapsamını değiştirmek veya denetim sıklığını ayarlamak şeklinde olabilmektedir. Bunun yanı sıra, seçim beklentisi varken vergi yükünü düşürmek, seçim beklentisi yokken yükseltmek; vergi yükünü daha çok hissedilen dolaysız vergilerden daha az hissedilen dolaylı vergilere kaydırmak gibi yollara başvurulması da muhtemel düzenlemeler arasında yer almaktadır (Berksoy ve Demir, 2004; 520).

Bu düzenlemelerin, mükelleflerin vergi yükünü arttırması durumunda vergiye karşı tepkileri de arttırması kuvvetle muhtemeldir. Aynı şekilde, siyasal iktidarın vergisel kararları mükelleflerin tercihlerine uyumlu ve özellikle subjektif vergi yüklerini azaltıcı nitelikte ise, vergiye karşı tepkileri de azaltmaktadır. Birinci durumda toplam vergi ahlâkının azalacağı, ikinci durumda ise artacağını beklemek yanlış olmayacaktır. Burada, siyasal iktidarın kararlarının vatandaşlar tarafından kabul edilmesi ve toplam vergi ahlâkına etkisini belirleyen önemli faktör, iktidarın mükellefler tarafından desteklenip desteklenmemiş olmasıdır (Şenyüz, 1995; 39-40).

4. DİNİ İNANÇLAR VE GELENEKLER

Din ile ahlâk arasında çok yakın bir ilişki olduğu genel olarak kabul edilen bir gerçektir. Ahlâki normların pek çoğunun kaynağı dindir. Gerek semavi dinler gerekse diğer dinler, toplumların ahlâki normlarının oluşumunda önemli birer kaynak olmuşlar ve pek çok ahlâk kuralı dini

motiflerle emredilmiştir. Bu nedenle, ahlâk gibi soyut ve sonradan öğrenilen bir olguyu incelerken, dini inançların üzerinde özenle durmak gerekmektedir (Güngör, 2000; 115). Özellikle içinde yaşadığımız İslâmi toplum açısından bakıldığında, ahlâki normların büyük bir kısmının bizzat İslâm dini tarafından emredildiğini müşahede etmek mümkündür.

North (1981), kurumsal faktörleri belirtirken, ahlâki değerlerin üzerinde önemle durmakta ve bu değerlerin büyük bir çoğunluğunun dini inançlar (North'un deyimiyle, ideolojiler) tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. North'a göre dini inançlar, kurallar üzerinde etkili olduğu gibi cezalar ve yaptırımlar üzerinde de son derece etkilidir. Bu etki Adam Smith (1976)'in ünlü "Ahlâki Duyguların Teorisi (Theory of Moral Sentiments)" eserinde daha belirgin bir şekilde ifade edilmektedir. Smith, dini inançların rasyonel ekonomik davranışların aksine, bireyi içsel olarak motive eden ve ahlâki davranışlara zorlayan çok önemli bir enstrüman olduğunu belirtmektedir. Anderson ve Tollison (1992) daha da ileri giderek, dini kurumların bir topluma ahlâki anayasalar sağladığını ve ahlâk kurallarının kabul edilmesinde uluslar üstü bir polis görevi üstlendiğini belirtmektedir.

Vergi ahlâki ile dini inançlar arasında güçlü bir korelasyon olduğu, bu alanda yapılan pek çok çalışmada ortaya konmuştur. Vergi ahlâki alanında temel referans kaynak olarak kabul edilen Benno Torgler (2003)'in doktora tezi ile bu tezden türetilmiş çok sayıda uluslar arası yayında ve Torgler'in referans gösterdiği yayınların çoğunda, dini inançlar (religiosity), vergi ahlâkını belirleyen en önemli faktörler arasında gösterilmiştir. Torgler (2006)'in 1995 ve 1997 World Values Survey verilerini temel alarak yaptığı ve 32 ülkeyi içine alan çalışmalarında, dini inançlar ile vergi ahlâki arasında güçlü bir korelasyonun olduğu ve dini inançların vergi ahlâkını arttıran çok önemli bir faktör olduğu ortaya konmuştur.

Torgler (2006), Katolik, Protestan, Ortodoks, Yahudilik, İslâm, Hindu ve Budist olmak üzere yedi ayrı dini inancı analiz etmiş ve tamamında vergi ahlâki ile dini inançlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulmuştur. Bu dini inançlardan Katolik, Hindu ve Budistlerin vergi ahlâki yüksek, Ortodoks ve Protestanların vergi ahlâki ise oldukça düşük bulunmuştur. Yahudi ve Müslümanların söz konusu çalışmada sayılarının az olması nedeniyle, bu dini inançlar hakkında istatistiksel sonuçlar açısından karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır. Bununla beraber, McGee (1998) Müslümanların vergi ahlâkının verginin konusuna göre değiştiğini ifade etmektedir. Özellikle emlak vergileri karşısında Müslümanların diğer vergilere göre daha yüksek bir ahlâka sahip oldukları, fiyatları arttıran vergiler karşısında ise görece olarak daha düşük bir ahlâka sahip oldukları ifade edilmektedir.

Torgler (2006), dini konularla daha çok ilgilenenlerin (dini eğitim alanlar, ibadethanelerde veya dini organizasyonlarda aktif görev alanlar gibi), vergi ahlâki bakımından en yüksek skora sahip kişiler olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Mukayeseli analizinde ise, dini inanç sahibi kişilerin vergi

ahlâkının, her hangi bir dini inanca mensup olmayanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bu noktada, Milliyet gazetesinde 16.11.2005 tarihinde Reşat Yörük'ün Ekonomi Kulisi köşesinde yayınladığı, “*Vergi Mükellefinin ‘Dini Bütünü’ Makbul*” başlıklı yazısına bir göz atmakta yarar vardır. Reşat Yörük'ün yazısı, İzmir Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası'nın yayın organı Dayanışma'da İzmir Gelirler Bölge Müdürü Mehmet Becergen'in hazırladığı “*Vergiye Karşı Reaksiyon*” başlıklı yazıdan alıntılar içermektedir. Söz konusu yazıda vergi ahlâkı ve dini inançlar arasındaki ilişki şu şekilde ifade edilmektedir: “*Kişiler dini motifleri kullanarak, en ufak kaçırılmış bir paranın sonucunda dinen cezalandırılacağına inandıkları zaman, vergiye karşı uyumlu davranışta bulunabilmektedirler.*”

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, vergiye karşı gösterilecek uyum büyük ölçüde, ödenen verginin dini inançlara uygunluğuna bağlıdır. Eğer ödenen vergiler mensup olunan dini inancın bir gereği olarak kabul ediliyorsa, büyük bir bağlılıkla yerine getirilmesi kuvvetle muhtemeldir. Tersine, dini inancın gereği gibi algılanmayan bir vergi karşısında da çok sert bir tepkiyle karşılaşılması mümkündür. Fakat, hangi gerekçeye istinaden alınsa alınsın, vergiler kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılmaktadır. Bu gerekçeyle, vergi ödemek birçok dini inanç tarafından kutsal bir görev olarak kabul edilmektedir (Şenyüz, 1995; 48).

Bilindiği gibi, toplumlarda nesilden nesile aktarılan standart davranış tarzlarına gelenek denmektedir. Gelenekler örf ve adet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Adetler günlük yaşantıda sıkça rastlanılan ve örflere göre daha zayıf normlardır (Güngör, 2000; 93). Burada gelenek terimi ile kastedilen, toplumda dini inançlar gibi birer sosyal kontrol aracı niteliği taşıyan örflerdir. Çünkü örfler, kişiler arası ilişkilerden ziyade, toplumun müesseseleri ile ilgilidirler.

Geleneklerin bir kısmının derinliği o kadar fazladır ki, toplumda adeta bir tabiat kanunu gibi algılanır ve mutlaka uyulması gereken kurallar halini almıştır. Bu haliyle tıpkı birer ahlâki norma dönüşmüş geleneklere, her toplumda rastlamak mümkündür. Ancak her toplumun kendine has ve kendi tarihi ve kültürel dinamikleri ile şekillenmiş gelenekleri bulunmaktadır. Bu geleneklerin bir kısmı evrensel ahlâk ilkelerini içerdiği gibi, bir kısmı da diğer toplumlarda asla kabul edilemeyecek öğeler içerebilmektedir.

Vergiler ve vergi ahlâkı açısından bakıldığında toplumsal geleneklerin vergiye bakışı değiştirebildiğini ve farklı algılamalara neden olduğunu görmek mümkündür. Örneğin, misafire verilen önemi ele alalım. Bir toplumda misafire çok önem veriliyor ise, misafirler için yapılacak harcamaların vergi matrahından indirilmesi istenebilecektir. Vergi yönetiminin bu isteği geri çevirmesi durumunda, vergiye karşı ciddi bir direniş gösterilmesi mümkün olabilecektir. Toplumsal olarak karşı çıkılan bazı emtia veya faaliyet giderleri için yapılan harcamaların matrahtan indirilmesi, verginin negatif algılanmasına yol açabilecektir. Kuşkusuz her toplumdan bu ve benzeri örnekler bulmak ve çoğaltmak mümkündür. Çoğu

zaman dini ve etnik özelliklerle karıştırılan, bazen de bu özelliklerle iç içe girmiş bir yapı arz eden geleneklerin, toplumsal vergi kültürü üzerinde önemli etkileri olduğunu ve böylece toplumun vergi ahlâkını etkilediğini görmek mümkündür.

4. KÜLTÜREL YAPI (VERGİ KÜLTÜRÜ)

Verginin her toplumda aynı şekilde algılandığını iddia etmek oldukça güçtür. Yapılan araştırmalar, toplumların vergi algılamalarının önemli derecede farklılıklar içerdiğini ve her toplumun kendine has bir vergi kültürünün olduğunu ortaya koymaktadır¹. İrk, din, dil, tarih, iktisadi anlayış, mülkiyet anlayışı, coğrafi özellikler gibi pek çok faktörün bileşiminden oluşan kültürün, vergi açısından da bir altyapı oluşturduğu görülmektedir. Sayılan bu özelliklerin her toplumda aynı olması beklenemeyeceği gibi, bu özelliklerin şekillendirdiği vergi kültürünün de her toplumda aynı olmasını beklemek mümkün değildir.

Ockenfels ve Weimann (1999)'ın, aynı ırka mensup, aynı dili konuşan ve hatta aynı dini inancı paylaşan Doğu ve Batı Almanlar üzerine yaptıkları çalışmada, Batı Almanların Doğu Almanlara göre vergi ahlâkının belirgin bir şekilde daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlar ve iki toplum arasında vergi kültürünün farklı olduğunu belirtmişlerdir.

Torgler ve Schneider (2004)'in farklı Avrupa ülkelerini inceleyen çalışmasında, Kuzey Avrupa ülkelerinde vergi ahlâkının Güney Avrupa ülkelerine göre oldukça yüksek olduğu ortaya konmuştur. Aynı çalışmada, Romanik ülkeler olarak bilinen Fransa, İtalya, Portekiz ve İspanya'da vergi ahlâkının diğer Avrupa ülkelerine göre düşük olduğu ve bu ülkelerde vergi kaçakçılığının daha ılımlı yaklaşıldığı ifade edilmektedir.

Yapılan başka değerlendirmelerde özellikle Anglo-Sakson ülkeler ve İskandinav (Nordik) ülkelerinde verginin oldukça anlayışla karşılandığı, buna karşın Fransız ve İspanyolların vergiye karşı genellikle olumsuz bir tutum ve davranış içinde oldukları dile getirilmektedir (Reynoud, 1955; 10, Nadaroğlu, 1998; 289 ve Şenyüz, 1995; 45).

Benzer bir şekilde siyah ve beyaz ırkların vergi ahlâk düzeylerinin farklı olduğunu gösteren araştırmalara rastlamak da mümkündür. Song ve Yarbrough (1978)'un ABD'de yaptıkları araştırmaya göre beyazların vergi ahlâk düzeyi %64 iken, siyahların skoru %50'dir.

Cummings ve Diğerleri (2004)'nin ABD, Güney Afrika ve Bostwana üzerine yaptıkları çalışmada, vergi uyumu ve vergi ahlâkı üzerinde kültür farklılıklarının bir etkisinin olup olmadığı araştırılmış ve istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde, kültürel farkların vergi uyumunu ve vergi ahlâkını etkilediği ancak, bu etkinin en önemli sebebi olarak yürürlükteki vergi rejimleri ve devlet yönetiminin davranışları gösterilmiştir.

¹ Bkz. Cullis ve Diğerleri, 2006; 315, Alm ve Torgler, 2006; 326.

Ashraf ve Diğerleri (2003)'nin çalışmasında, Amerikan kültüründe dürüstlüğün müteakabiliyetle ilişkilendirildiği, Rus ve Güney Afrika kültürlerinde ise iyilik ve insaniyetle ilişkilendirildiği ortaya konmuştur. Karşılıklılığın Amerikan kültüründe vergi ahlâkına daha pozitif katkı sağladığı ifade edilmektedir (Aktaran: Alm ve Torgler 2006; 227). Buna karşın Brandts ve Diğerleri (2004)'nin Japonya, Hollanda, İspanya ve ABD için yaptıkları çalışmada, vergi ahlâkı ile kültürel farklılıklar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Vergi kültürü, içinde çok sayıda belirleyeni barındıran, uzun zaman çerisinde şekillenen ve örfelere benzeyen bir olgudur. Toplumsal bakış ve algı farklılıkları, toplumun vergiyi algılamasına ve vergi ahlâkına da yansımaktadır. Örneğin, vergi kavramı fonksiyonel açıdan incelendiğinde, aslında cebri yöntemlerle tahsil edildiği için almak fiilinden türetilen “algı” kavramına daha yakındır. Nitekim vergi kavramını karşılamak üzere Fransızcada “impot”, İtalyancada “imposto”, İspanyolcada “impuesto” kelimeleri kullanılmaktadır. Bu kelimelerin anlamları incelendiğinde, rahatsız edici yaptırımları çağrıştırmaktadır ve vermekten çok almak anlamı içermektedir. Buna karşın İngilizcede kullanılan “tax”, Almancada kullanılan “steuer” ve İskandinav dillerinde kullanılan “skat” kelimeleri görev, yardım, aidat, harç gibi daha yumuşak anlamlar içermektedirler (Schmölders, 1976; 229).

Türkçemize baktığımızda vergi, vermek fiilinden türemiş bir kelimedir ve muhtaç olanlara yapılan bağış ve armağan anlamına gelmektedir. Diğer dillerle mukayese edildiğinde, kelime kökü itibariyle Türklerin vergiyi daha gönüllü bir katılım olarak kabul eden bir anlayışa sahip olduklarını düşünmek mümkündür (Şenyüz, 1995; 47). Türkçede kullanılan “salma” sözcüğü de vergi yerine kullanılan bir kavramdır. Ancak, salma sözcüğü zora dayalı usullerle hazineye sağlanan gelir anlamı taşımaktadır. Zaman içinde hazineye sağlanan gelirler için genel olarak vergi kelimesi kullanılmış, salma ise köylerde yapılan işler için kaynak sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Schmölders (1980)'e göre, Türk kültüründe vergiye karşı gösterilen davranışlar genellikle medeni kültür ve sadakat ölçülerine uygundur. Bunun sebebi ise kültürel ve dini olarak önemli bir yeri olan zekât müessesesidir.

5. DEMOKRASİ

Yunanca “demokratia” sözcüğünden türemiş olan demokrasi kavramı ile ilgili olarak antik çağlardan günümüze kadar tartışmalar hep var olmuştur. Şöyle ki, kavramın çıkış orijini olan Eski Yunan'da Aristo ve Eflatun bile demokrasiyi eleştirmiş ve “ayak takımının, sıradan insanların yönetimi” gibi aşağılayıcı ifadeler kullanmışlardır². Fakat demokrasi diğer yönetim şekillerinin arasından sıyrılarak günümüzde en yaygın sistem haline gelmiştir ve genel kabul görmüş tanımıyla, *tüm üye veya vatandaşların*,

² Bkz. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Demokrasi>

organizasyon veya devlet politikasını şekillendirmede eşit hakka sahip olduğu yönetim biçimidir.

Vergi ahlâkı ile demokrasi arasında bir ilişkinin olup olmadığı, 1990'lı yıllara kadar pek fazla üzerinde durulan bir konu olmamıştır. Bu yıllarda yapılan ampirik alan araştırması ve ülke karşılaştırmalarında, vergi ahlâkı ile demokrasi seviyesi arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, demokrasinin gösterge katsayısı arttıkça vergi ahlâkının da arttığı gözlemlenmiştir (Feld ve Frey, 2002; 98).

Torgler (2005)'e göre vergi ahlâkı ile demokrasi arasında hayli yüksek bir ilişki bulunmaktadır. Şöyle ki, demokrasi düzeyindeki marjinal artış, vergi ahlâkında çok daha fazla bir pozitif etki oluşturmaktadır. Özellikle doğrudan demokrasi düzeyi ile vergi ahlâkı arasında çok daha güçlü bir ilişki söz konusudur. Maliye literatüründe “Vergi ve Harcama Sınırlamaları (Tax and Expenditure Limitations-TEL's)” olarak bilinen uygulamaların en üst düzeyde uygulandığı demokratik yönetimlerde vergi ahlâkının daha yüksek skorlara ulaştığı görülmektedir (Torgler, 2003b; 246-247).

Doğrudan demokratik yöntemlerin başında gelen referandum, anayasal ve yasal düzeyde vergi ve harcama sınırlamaları, vergilerin kanunlaşması aşamasında sıkça kullanılmaktadır. Halkın doğrudan vergisel düzenlemelere onay verdiği yönetim tarzının hâkim olduğu ülkelerde vergi ahlâkının daha yüksek olması doğaldır. Çünkü, halk kendi onayladığı verginin karşısında olumsuz bir tutum takınmayacaktır. ABD genelinde eyaletler düzeyinde yapılan araştırmalarda, California, Colorado, Massachusetts, Mississippi, Missouri ve Washington eyaletlerinde mali konuların referanduma sunulması anayasal teminat altındadır (Aktan ve Diğerleri, 2007; 177). Torgler (2003)'e göre, bu eyaletlerde vergi ahlâkının diğer eyaletlere göre yüksek çıkmasının en önemli sebebi, doğrudan demokrasi düzeyinin yüksek olmasıdır.

Demokrasi ile vergi ahlâkı arasındaki anlamlı ilişkiyi gelişmiş ülkelerle geçiş ekonomileri olarak kabul edilen ülkelerin mukayesesinde de görmek mümkündür. Dünya Kalkınma Endekslerine (World Development Indicators) göre demokrasi düzeyi yüksek olarak görülen gelişmiş ülkeler ve demokrasi düzeyi daha düşük olan gelişmekte olan ve geçiş ekonomilerinin vergi ahlâkı karşılaştırmalarında, demokrasi düzeyi ile vergi ahlâkı arasında istatistiksel olarak oldukça anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Demokrasi düzeyi arttıkça, vergi ahlâkı daha hızlı bir şekilde artmaktadır (Bird ve Diğerleri, 2004; 29-35).

SONUÇ

Vergi kaçakçılığı, vergilerin tarihi kadar eski bir fenomendir. Bununla beraber, vergi kaçakçılığını azaltmak için başvurulan yöntemler çeşitlilik arz etmektedir. Vergilemeden beklenen başarıya ulaşmada kullanılan yasal düzenlemelerin tek başına yeterli olmadığı günümüzde genel olarak kabul edilen bir gerçektir. Vergi ahlâkı ve vergi kültürünün yeterli

olmadığı toplumlarda cezalar ne kadar yüksek olursa olsun, vergi kaçakçılığı istenen düzeyde azaltılamamaktadır. Vergilemede başarılı olan ülkelerin hemen hemen hepsinde vergi ahlâkı skorlarının yüksek olduğunu müşahede etmek mümkündür.

Vergi ödeme konusundaki içsel motivasyon olarak tanımlanan vergi ahlâkının, vergilerin parasal özellikleri nedeniyle ekonomik faktörler tarafından belirlendiği iddia edilse de, ahlâki unsurlar içeren bir hususun sırf ekonomik faktörlerle izah edilmesi, yanlış anlaşılmalara sebep olacaktır. Ahlâk gibi bir konuyu sosyal ve kültürel faktörlerden bağımsız bir şekilde ele almak mümkün değildir. Vergi ahlâkı da toplumun sosyal ve kültürel özelliklerinden büyük ölçüde etkilenen bir olgudur.

Vergi ahlâkının yükseltilmesi bütün devletlerin ortak hedeflerindedir. Ancak bu hedefe ulaşmada, sadece ekonomik unsurların dikkate alınması başarı şansını çok azaltacaktır. Çünkü, vergi mükelleflerinin içinde yaşadıkları toplumun sosyal ve kültürel özelliklerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Bu sosyo-kültürel özelliklerin başında vatandaşlık bilinci ve devlete bağlılık gelmektedir. Devletin meşruiyetini kabul etmeyen bir kişinin, söz konusu devlete olan vatandaşlık bağı resmi kayıtlardan öteye gidemeyecektir. Vatandaşlık bilincinin içselleşmemiş olması ise devlete ödenmek zorunda olan vergiler karşısında psikolojik bir direnç oluşturacaktır. Benzer bir şekilde, toplumun geleneklerine ve inançlarına uygun bir şekilde düzenlenmeyen vergiler de tepkiyle karşılanabilecektir. Toplanan vergileri harcama yetkisine sahip olan siyasal iktidarın toplumun büyük bir kesimi tarafından desteklenmesi de vergiye karşı direnci azaltacaktır. Demokrasi düzeyinin arttığı ülkelerde vergi ahlâkının da arttığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. AKTAN, C. Can, Hilmi ÇOBAN ve İhsan Cemil DEMİR, “Kurumsal Maliye Politikası Perspektifinden Vergi ve Harcama Sınırlamaları”, İçinde: (Ed.) C.C. AKTAN, D. DİLEYİCİ ve İ.Y. VURAL, **Kurumsal Maliye Politikası**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007, ss. 167-189.
2. ANDERSON, G.M. ve R.D. TOLLISON, “Morality and Monopoly: The Constitutional Political Economy of Religious Rules”, **Cato Journal**, v.13, 1992, ss. 373-391.
3. BERGMAN, M. S., “On Trust, Deterrence and Compliance: The Sociology of Tax Evasion in Argentina”, (PhD Thesis), University of California, San Diego, 2001.
4. BERKSOY, Turgay ve İbrahim DEMİR, “Politik Vergi Çevrimleri: Türkiye’de Vergi Yüğü Üzerinde Politik Etkiler”, **19. Türkiye Maliye Sempozyumu**, Antalya, 10-14 Mayıs 2004, ss. 513-532.
5. BIRD, R. M., J. MARTINEZ-VAZQUEZ ve B. TORGLER, “Societal Institutions and Tax Efforts in Developing Countries”, **CREMA Working Paper**, No: 2004-21, Basel, 2004.

6. BRANDTS, J., T. SAIJO ve A. SCHRAM, “How Universal is Behavior? A Four Country Comparison of Spite and Cooperation in Voluntary Contribution Mechanisms”, **Public Choice**, v. 119, 2004, ss. 381–424.
7. CULLIS, J.G. ve A. LEWIS, “Why People Pay Taxes: From a Conventional Economic Model to a Model of Social Convention”, **Journal of Economic Psychology**, v. 18, 1997, ss. 305-321.
8. CUMMINGS, R.G., J. MARTINEZ-VAZQUEZ, M. McKEE ve B. TORGLER, “Effects of Cultures on Tax Compliance: A Cross Check of Exprimental and Survey Evidence”, **CREMA Working Paper**, No: 2004-13, Basel, 2004.
9. FELD, L.P. ve B. S. FREY, “ Trust Breeds Trust: How Taxpayers are Treated”, **Economics of Governance**, v. 3, 2002, ss. 87-99.
10. GÜNGÖR, Erol, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, 3. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
11. KIRCHLER, E., E. HOELZL ve I. WAHL, “Enforced Versus Voluntary Tax Compliance: The Slippery Slope Framework”, **Journal of Economic Psychology**, Accepted Date: 29 May 2007, Article in Press.
12. McGEE, R.W., “The Ethics of Tax Evasion in Islam”, İçinde: McGee, R.W. (Ed.), **The Ethics of Tax Evasion**, The Dumont Institute for Public Policy Research, South Orange, 1998, ss. 214–219.
13. MYLES, G.D., “Wasteful Government, Tax Evasion and the Provision of Public Goods”, **European Journal of Political Economy**, v. 16, 2000, ss. 51-74.
14. NADAROĞLU, Halil, **Kamu Maliyesi Teorisi**, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1998.
15. NORTH, D.C., **Structure and Change in Economic History**, W.W. Norton Publ., New York, 1981.
16. OCKENFELS, A. ve J. WEIMANN, “Types and Patterns: An Experimental East–West German Comparison of Cooperation and Solidarity”, **Journal of Public Economics**, v.71, 1999, ss. 275–287.
17. REYNAUD, P. L., **Vergi Karşısında Mükellefin Ruh Haleti**, (Çev. Celal ERÇOKLU), Maliye Tetkik Kurulu Yayınları, İdeal Matbaası, Ankara, 1955.
18. SCHMÖLDERS, G., **Genel Vergi Teorisi**, (Çev: Salih Turhan), İÜ Yay. No: 2149, İstanbul, 1976.
19. SCHMÖLDERS, G., “Vergi Yönetiminin Vergilemenin Etkinliği Üzerindeki Etkisi”, **Yeni Vergiler Yasa Tasarısı ve Vergi Güvenlik Önlemleri Semineri**, İTİA Ekonomi Fakültesi Kamu Maliyesi Enstitüsü Yayınları, No: 1, İstanbul, 1980, ss. 159-170.

20. SCHOLZ, J.T. ve M. LUBELL, “Adaptive Political Attitudes: Duty, Trust and Fear as Monitors of Tax Policy”, **American Journal of Political Science**, v. 42, 1998, ss. 903-920.
21. SLEMROD, J., “Trust in Public Finance”, **National Bureau of Economic Research Working Papers: 9187**, Cambridge, September 2002.
22. SMITH, A., **Theory of Moral Sentiments**, Oxford University Press, Oxford, 1976.
23. SONG, Y. D. ve T. E. YARBROUGH, “Tax Ethics and Taxpayer Attitudes: A Survey”, **Public Administration Review**, v. 38, 1978, ss. 442-452.
24. ŞENYÜZ, Doğan, **Vergilemede Yükümlü Psikolojisi**, Bursa, 1995.
25. TORGLER, B., “Tax Morale and Direct Democracy”, **European Journal of Political Economy**, v. 21, 2005, ss. 525-531.
26. TORGLER, B., “Tax Morale: Theory and Empirical Analysis of Tax Compliance”, (PhD Dissertation), Universitat Basel, Basel, 2003.
27. TORGLER, B., “Tax Morale Trust and Corruption: Empirical Evidence from Transition Countries”, **CREMA Working Paper**, No: 2004-5, Basel, 2004.
28. TORGLER, B., “The Importance of Faith: Tax Morale and Religiosity”, **Journal of Economic Behavior and Organisation**, v. 61, n.1, September 2006, ss. 81-109.
29. TORGLER, B. ve F. SCHNEIDER, “Attitudes Towards Paying Taxes in Austria: An Emprical Analysis”, **Emprica**, v. 32, n. 2, June 2005, ss. 231-250.
30. TORGLER, B. ve F. SCHNEIDER, “Does Culture Influence Tax Morale? Evidence from Different European Countries”, **CREMA Working Paper**, No: 2004-17, Basel, 2004.
31. TUNÇER, Mehmet, “Vergi Uyumunun Artırılması ve Türkiye”, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.
32. ÜNSAL, Şamil, “Vergi Kaçakçılığında Sosyal Etkenler”, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.
33. VIHANTO, M., “Tax Evasion and the Psychology of the Social Contract”, **Journal of Socio-Economics**, v. 32, 2003, ss. 111-125.
34. WENZEL, M., “An Analysis of Norm Processes in Tax Compliance”, **Journal of Economic Psychology**, v. 25, n. 2, April 2004, ss. 213-228.
35. YÖRÜK, Reşat, “Ekonomi Kulisi”, **Milliyet**, 16.11.2005. <http://www.milliyet.com.tr/ege/yazyoruk.html> (Erişim: 11.01.2007).
36. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Demokrasi>